

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

ABŞERON İQTİSADI-COĞRAFİ RAYONUNUN TİKİNTİ MATERIALLARI SƏNAYESİNİN ƏRAZİ TƏŞKİLİ

İxtisas: 5401.01 – İqtisadi coğrafiya

Elm sahəsi: Coğrafiya

İddiaçı: **Nuriyyə Kamran qızı Abdullayeva**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş
dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2025

Dissertasiya işi Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi akademik H.Ə.Əliyev adına Coğrafiya İnstitutunun «Azərbaycanın iqtisadi və siyasi coğrafiyası» şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

coğrafiya elmləri doktoru, dosent
Nəriman Əziz Oğlu Paşayev

Rəsmi opponentlər:

coğrafiya elmləri doktoru,
professor
Zakir Namin oğlu Eminov

coğrafiya üzrə fəlsəfə doktoru
Kərəm Bayram oğlu Bayramov

coğrafiya üzrə fəlsəfə doktoru
Səkinə Məşədi Ağa qızı Zülfüqarova

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Bakı Dövlət Universiteti Coğrafiya fakültəsi nəzdində fəaliyyət göstərən FD 2.51 Dissertasiya Şurası.

Dissertasiya şurasının
sədri:

coğrafiya elmləri doktoru, professor
Çingiz Niyazi oğlu İsmayilov

Dissertasiya şurasının
elmi katibi:

coğrafiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Sahilə Əbiş qızı Allahverdiyeva

Elmi Seminarın
sədri:

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Respublikanın coğrafi əmək bölgüsü çərçivəsində hər bir region ixtisaslaşması və spesifik problemləri ilə seçilir. Abşeron iqtisadi-coğrafi rayonu (indiki Abşeron-Xızı və Bakı iqtisadi rayonları) tikinti materialları sənayesinin (TMS) mərkəzi kimi ölkənin ən zəngin mineral-xammal ehtiyatlarına malik ərazisidir. Müstəqillik dövründə TMS-nin inkişafı və ərazi təşkilinə dair hökumət qərarları və dövlət proqramları icra edilmiş, Abşeron iqtisadi-coğrafi rayonunda bu sahədə əhəmiyyətli irəliləyişlər əldə olunmuşdur. Qeyd edək ki, Abşeron regionunda TMS-nin maddi-texniki bazasının gücləndirilməsi, resurslardan səmərəli istifadə edilməsi və ekoloji davamlılığa əsaslanan bazar prinsipləri çərçivəsində yeni sənaye strukturlarının yaradılması respublikanın inkişaf perspektivləri arasında mühüm yer tutur.

Hazırda regionda 100-dən çox qeyri-filiz yatağının mövcudluğu genişmiqyaslı istehsal imkanları yaratsa da, bu resursların tam və səmərəli istifadəsi təmin olunmamışdır. Ölkədə TMS-nin inkişafı üçün təkcə Abşeron deyil, digər regionlar da yerli xammal bazası ilə təmin olunsada, tikinti materialları istehlakının 90%-nin idxal hesabına ödənilməsi iqtisadi baxımdan ziddiyyətli və narahatlıq doğuran tendensiyadır.

Respublikada TMS-də yüksək idxal asılılığının qalması milli iqtisadiyyat üçün strateji çağırışdır və bu problemin həlli istiqamətində elmi araşdırmaların aparılması zəruridir. Bu istiqamətdə Abşeron iqtisadi-coğrafi rayonunda TMS-nin problemlərinin, perspektivlərinin və ərazi təşkilinin elmi əsaslarla təhlili xüsusi aktuallıq daşıyır.

Bu səbəbdən, Abşeron iqtisadi-coğrafi rayonunda TMS-nin iqtisadi-coğrafi inkişaf xüsusiyyətlərinin tədqiqi, mövcud xammal ehtiyatlarından səmərəli istifadənin təmin edilməsi, idxaldan asılılığın azaldılması və yerli istehsalın gücləndirilməsi üçün kompleks həll yollarının müəyyənləşdirilməsi və ekoloji dayanıqlılığın təmin edilməsi məsələlərinin araşdırılması çox önəmlidir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqat obyektı Abşeron iqtisadi-coğrafi rayonunda TMS-nin formalaşması və ərazi təşkili ilə bağlı iqtisadi-coğrafi proseslərdir. Tədqiqatın predmeti isə Abşeron

iqtisadi-coğrafi rayonunda TMS-nin ərazi təşkilinin inkişaf perspektivləri, məhsuldarlığının artırılması və qarşıya çıxan problemlərin obyektiv həlli yollarının müəyyən edilməsi və ətraflı tədqiq edilməsindən ibarətdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi Abşeron iqtisadi-coğrafi rayonunda TMS-nin ərazi təşkilinin mövcud vəziyyətini və inkişaf dinamikasını tədqiq edərək, bu sahənin formalaşmasına təsir edən amilləri müəyyənləşdirmək, həmçinin regionun iqtisadi inkişafına töhfə verəcək perspektiv inkişaf istiqamətlərini və strateji yanaşmaları təqdim etməkdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin həlli tələb olunur:

- TMS-nin ərazi təşkilində elmi-nəzəri yanaşmanın əsaslandırılması;

- Abşeron iqtisadi-coğrafi rayonunun xammal resurslarının mövcud vəziyyətinin və iqtisadi potensialının öyrənilməsi, xammal ehtiyatlarının həcmi, keyfiyyəti və sənaye istehsalında istifadə səmərəliliyinin araşdırılması;

- Abşeron iqtisadi-coğrafi rayonunda TMS-nin iqtisadi göstəricilərinin və inkişaf dinamikasının təhlili, sənayenin istehsal güclərinin, məhsuldarlığının və regional iqtisadiyyata töhfəsinin analizi əsasında mövcud vəziyyətin qiymətləndirilməsi;

- Respublikanın tikinti materialları ilə təminatında tədqiqat ərazisinin rolunun müəyyənləşdirilməsi;

- TMS-ndə mövcud ekoloji problemlərin və onların həlli yollarının müəyyənləşdirilməsi, tikinti materialları istehsalının ətraf mühitə təsirlərinin təhlil edilməsi və ekoloji dayanıqlığı təmin edəcək tədbirlərin hazırlanması;

- Abşeron iqtisadi-coğrafi rayonunda TMS-nin ərazi təşkilinin təkmilləşdirilməsi və inkişaf perspektivlərinin müəyyənləşdirilməsi, regionun iqtisadi potensialını artırmaq və sənayenin dayanıqlı inkişafını təmin etmək üçün elmi cəhətdən əsaslandırılmış təkliflərin hazırlanması, müvafiq xəritələrin tərtib edilməsi.

Tədqiqat metodları. Tədqiqat işində statistik, vizual və müqayisəli təhlil, çöl tədqiqatı, sistemli yanaşma, riyazi analiz, qruplaşdırma və CİS vasitəsilə xəritələşdirmə metodlarından istifadə olunmuşdur.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

-Abşeron iqtisadi-coğrafi rayonunda TMS-nin ərazi təşkilinin elmi-metodiki əsaslarının öyrənilməsi, regionun mineral-xammal ehtiyatları və sosial-iqtisadi potensialının sənayenin formalaşmasındakı rolunun araşdırılması;

-Abşeron iqtisadi-coğrafi rayonunda TMS-nin müasir inkişaf dinamikasının təhlil edilməsi, bu sektorda ekoloji problemlərin mövcud vəziyyəti və onların həlli yollarının təhlil edilməsi.

-Abşeron iqtisadi-coğrafi rayonunda sosial-iqtisadi inkişaf strategiyalarının sənayenin rəqabətqabiliyyətinin artırılmasında rolunun müəyyən edilməsi, TMS-nin inkişafı üçün xüsusi perspektivə malik sahələrin araşdırılması və ərazi təşkilinin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin müəyyən edilməsi;

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Abşeron iqtisadi-coğrafi rayonunda TMS-nin ərazi təşkilinin iqtisadi-coğrafi problemlərinin kompleks şəkildə tədqiqi aşağıdakı elmi yeniliklərə əsaslanır:

-Abşeron iqtisadi-coğrafi rayonunun TMS-nin müasir vəziyyəti iqtisadi-coğrafi aspektdə qiymətləndirilmiş və struktur problemləri araşdırılmışdır. Ölkənin davamlı inkişaf strategiyasının reallaşdırılmasında TMS-nin rolu müəyyən edilmişdir;

-Regionun tikinti xammal ehtiyatları təhlil edilərək yeni yaradılmış tikinti materialları sahələrinin mövcud imkanları və gələcək perspektivləri aydınlaşdırılmışdır;

-TMS-də ekoloji problemlər və tullantıların idarə olunması araşdırılaraq, onların səmərəli istifadəsi və təsirlərin azaldılması üçün təklif və tövsiyələr verilmişdir;

-Abşeron iqtisadi-coğrafi rayonunda TMS-nin daha rəqabətqabiliyyətli olaraq, qlobal bazarlarda daha güclü bir mövqe qazanaraq respublikanın inkişafına əhəmiyyətli töhfə verə biləcək istiqamətləri göstərilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqat zamanı əldə edilən nəticələr yalnız Abşeron iqtisadi-coğrafi rayonu üçün deyil, digər regionlarda da TMS-in inkişafı, məşğulluğun artırılması və sosial-iqtisadi şəraitin yaxşılaşdırılması baxımından praktik əhəmiyyət daşıyır.

Dissertasiya nəticələri dövlət proqramlarının hazırlanması və

icrasında, həmçinin ali və orta ixtisas təhsili üçün tədris resursu kimi xüsusilə, «Azərbaycanın iqtisadi və sosial coğrafiyası» fənninin tədrisində istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya işinin məzmunu, əldə edilmiş nəticələri və elmi cəhətdən əsaslandırılmış tövsiyələri «Coğrafiyanın müasir problemləri: Elm və Təhsilin inteqrasiyası» (Bakı-2022), «Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında təbii təsərrüfat sistemlərinin təşkili və idarə edilməsi» (Bakı-2022), «Heydər Əliyevin Azərbaycanda elm və təhsilin inkişafında rolu» (Bakı-2023), «Географические Аспекты Устойчивого Развития Регионов» (Гомель-2023) adlı respublika və beynəlxalq elmi-praktiki konfranslarında məruzə edilmişdir.

Ümumilikdə tədqiqat işinin mövzusunə dair 12 elmi əsər çap olunmuşdur.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi akademik H.Ə.Əliyev adına Coğrafiya İnstitutunun «Azərbaycanın iqtisadi və siyasi coğrafiyası» şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiya işinin quruluşu və həcmi. Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil, 10 paragraf, nəticə və təkliflər, istifadə edilmiş 122 ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Tədqiqat işi kompüter yazısı ilə 143 səhifəni, 35 cədvəl və 6 xəritə və 5 şəkli özündə əks etdirir.

Giriş – 11932, I fəsil – 68286, II fəsil – 49061, III fəsil – 60051, Nəticə və təkliflər – 8091 işarə sayından ibarətdir. Dissertasiya ədəbiyyat siyahısı çıxmaq şərti ilə ümumi sayı 197421 işarə sayından ibarətdir.

DISSERTASIYA İŞİNİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiya işinin giriş bölməsində tədqiqatın məqsədi, aktuallığı və əsas məsələləri təqdim olunur.

Tikinti materialları sənayesinin ərazi təşkilinin elmi-metodiki əsasları adlanan I fəsildə sənayenin ərazi təşkilinin elmi-nəzəri əsasları araşdırılaraq mövcud yanaşmalar və konsepsiyalar izah edilmişdir. Eyni zamanda TMS-nin tarixi inkişaf mərhələləri

araşdırılmış, sonda regionun tikinti xammal ehtiyatlarının iqtisadi-resurs potensialı qiymətləndirilmiş və sosial-iqtisadi amillərin bu sektorda rolu kompleks şəkildə təhlil edilmişdir.

TMS-nin ərazi təşkili iqtisadi və coğrafi amillərin qarşılıqlı təsiri ilə formalaşan mürəkkəb prosesdir. Tədqiqat işində bu istiqamətdə A.T.Xruşşov, U.İzard və P.Kruqman kimi mühüm tədqiqatçıların nəzəri yanaşmaları təhlil edilmişdir. Qeyd edək ki, onların konseptual baxışları sənayenin məkan üzrə təşkili prosesində resurs bazası, iqtisadi səmərəlilik və bazar tələbi kimi amillərin rolunu açıqlayır.

A.T.Xruşşov TMS-nin ərazi təşkilində resurs amilinin həlledici rol oynadığını qeyd edərək, sənayenin yerləşməsinin mineral-xammal ehtiyatları və yanacaq resursları ilə əlaqəsini vurğulamışdır.

A.E.Fersman sənaye coğrafiyasının yalnız mineral xammal amili əsasında qurulmasının qeyri-dəqiq yanaşma olduğunu vurğulayaraq, iqtisadi və təbii amillərin birgə nəzərə alınmasının vacibliyini qeyd etmişdir. O hesab edirdi ki, xammal mənbəyi sənaye mərkəzi rolunu həmişə daşıyır, lakin sənayenin yerləşməsində mühüm faktor kimi çıxış edir. A.T.Xruşşov isə bu yanaşmanı inkişaf etdirərək, yatağın istismara verilməsinin təkcə təbii ehtiyatların həcmi ilə deyil, həm də iqtisadi səmərəliliklə müəyyən olunmasının vacibliyini irəli sürmüşdür¹.

U.İzard sənayenin ərazi təşkilinə integrativ və məkan iqtisadiyyatı modelləri əsasında yanaşaraq, nəqliyyat xərcləri, əmək bazarı və aqlomerasiya təsirlərini əsas faktorlar kimi müəyyən etmişdir. O, texnoloji inkişaf və avtomatlaşdırmanın ənənəvi amillərin təsirini azaltıldığını bildirmişdi².

P.Kruqman isə «Yeni iqtisadi coğrafiya» modeli çərçivəsində sənaye müəssisələrinin məkan üzrə cəmləşməsini istehlak bazarının genişliyi ilə əlaqələndirmişdir. O, nəqliyyat xərclərinin minimallaşdırılması və bazara çıxış imkanlarının genişləndirilməsi məqsədilə iri şəhərlərin və yüksək əhali sıxlığına malik bölgələrin

¹ Хрушев, А.Т. Избранные труды. / Под ред. А.А. Агирречу, Г.И.Гладкевич, С.А.Тархов, В.Е.Шувалов. - Смоленск: Ойкумена, - 2010. - 320 с.

² Walter, I. Location and Space- Economy, A general theory relating to industrial location market areas land use and urban structure / I.Walter. - Cambridge: Mit PR, - 1972. - 369 p.

sənaye üçün cəlbədicə olduğunu irəli sürmüşdür ³.

Beləliklə, sənayenin ərazi təşkilinə dair fərqli yanaşmaların təhlili göstərir ki, TMS-nin məkan üzrə təşkili çoxşaxəli bir prosesdir. Xruşşov bu prosesin resurs bazasından asılılığını vurğulasa da, İzard texnoloji inkişafın və logistikanın rolunu ön plana çəkmiş, Kruqman isə istehlak bazarının sənayenin yerləşməsində əsas amillərdən biri olduğunu qeyd etmişdir. Müasir dövrdə sənayenin optimal yerləşmə modelinin müəyyən edilməsi üçün bu yanaşmaların kombinasiyası vacibdir.

Respublikada TMS-nin ərazi təşkili müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən araşdırılmış və bu sahənin inkişafına təsir edən amillər kompleks şəkildə təhlil edilmişdir. Z.N.Eminov, Ç.N.İsmayılov, N.Ə.Paşayev və A.İ.İbrahimov və digər tədqiqatçılar TMS-nin iqtisadi-coğrafi aspektlərini, sənayenin məkan üzrə təşkili və inkişaf dinamikasını öyrənmiş, təbii resurs potensialı, coğrafi mövqe və iqtisadi amillərin qarşılıqlı təsirini araşdırmışlar.

Resurs mərkəzli yanaşmanı əsas götürən H.İ.Mahmudov, Z.C.Əfəndiyeva, N.V.Əhmədov və N.V.Məmmədov ölkənin mineral-xammal ehtiyatlarını tədqiq edərək onların sənaye üçün iqtisadi səmərəliliyini qiymətləndirmişlər. TMS-nin ekoloji aspektləri isə Ş.B.Xəlilov, K.B.Bayramov və digər tədqiqatçılar tərəfindən araşdırılmış, ekoloji dayanıqlılıq prinsiplərinin sənayenin inkişafında nəzərə alınmasının vacibliyi qeyd edilmişdir.

H.A.Xəlilov və V.Ə.Quluzadə təbii ehtiyatların paylanması və relyefin sənaye sahələrinin yerləşməsinə təsirini öyrənmişlər. Dövlət proqramlarının TMS-nin inkişafında oynadığı rol Z.S.Məmmədov, S.E.Əhmədova, A.Ş.Şəkəreliyev, Q.A.Şəkəreliyev, S.H.Rizayev, M.K.Ramazanov kimi tədqiqatçılar tərəfindən təhlil edilib. Z.S.Məmmədov eyni zamanda öz tədqiqatlarında nəqliyyat və logistikanın TMS-ndəki rolunu araşdırmış, məhsul daşınmasında iqtisadi səmərəliliyin artırılmasına dair tövsiyələr vermişdir.

Xronoloji-metodik yanaşma və struktur-funksional analizə əsasən aparılan araşdırmalar göstərir ki, respublikamızda TMS-nin

³ Krugman, P.R. Geography and trade / P.R.Krugman. - Cambridge: MIT Press, - 1992. - 156 p.

inkışafı Sovet dövrü, müstəqillik dövrü və müasir dövr olmaqla üç mərhələyə bölünür. Sovet dövründə sənayenin təməli qoyulmuş, geniş tikinti layihələri həyata keçirilmişdir. Müstəqillik dövründə yerli materiallardan istifadə və ənənəvi memarlığın qorunması təşviq olunmuş, müasir dövrdə isə texnoloji yeniliklər və ekoloji dayanıqlılıq sənayenin əsas inkişaf istiqamətinə çevrilmişdir.

Abşeron yarımadasının geoloji quruluşunda Təbaşirdən Antropogenə qədər bütün dövrlərə aid çöküntü süxurlarının (gil, mergel, qumlu-əhəngli alevrit, əhəngli qumdaşı və s.) üstünlük təşkil etməsi bölgədə müxtəlif tikinti xammal ehtiyatlarının formalaşmasına şərait yaratmışdır.

Tədqiqatda resurs-geoiqtisadi yanaşma və məkan-analitik metod əsasında Abşeron iqtisadi-coğrafi rayonunun 100-ə yaxın tikinti-xammal ehtiyatlarının həcmi, istifadəsi və coğrafi paylanması araşdırılaraq sənaye inkişafına təsiri və perspektivləri müəyyən edilmişdir ⁴.

Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, regionda ümumi ehtiyatı 511368,15 min m³ olan 46 əhəngdaşı yatağının 50%-i (323186,42 min m³) istismar edilir. Bu yataqların 70%-i mişar daşı, 20%-i sement, 10%-i isə əhəng istehsalına yönəldilir. Ümumi ehtiyatı 185337,73 min m³ olan 23 yataq ehtiyatda saxlanılır və 1983-cü ildən ehtiyatı 2844 min m³ olan bir yataq konservasiya edilib.

Tədqiqat zamanı həmçinin regionun əhəngdaşı yataqlarının istismar səviyyəsi (İS) təhlil edilmiş və bu yataqlar üç qrupa ayrılmışdır:

-Yüksək İS səviyyəsi (60%-dən yuxarı) olan yataqlar: Vulkan (87,0%), Şüvəlan (64,4%), Türkan-I (60,0%), Zirə (64,2%);

-Orta İS səviyyəsi (20%-50%) olanlar: Qaradağ-I, Qaradağ-II (51,9%), Maştağa (40,1%), Səngəçal (30,6%), Hacıvəlli (31,8%);

-Aşağı İS səviyyəsi (20%-dən aşağı) olanlar: Qazanaq (0,7%), Karvan Saray (5,7%), Ramana (1,8%), Buzovna (10,7%).

Qeyd edək ki, bu iqtisadi göstərici yataqların istismar dərəcəsini və perspektivlərini müəyyən etməyə, həmçinin xammalın səmərəli

⁴ Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin Ətraf Mühit və Təbii Sərvətlər üzrə Dövlət Geoloji İnformasiya Fondunun Arxiv materialları və 01.01.2024-cü il tarixinə illik Hesabatı.

idarə olunmasına, sənayenin davamlı inkişafına və dövlətin strateji qərarlarının formalaşdırılmasına mühüm töhfə verir.

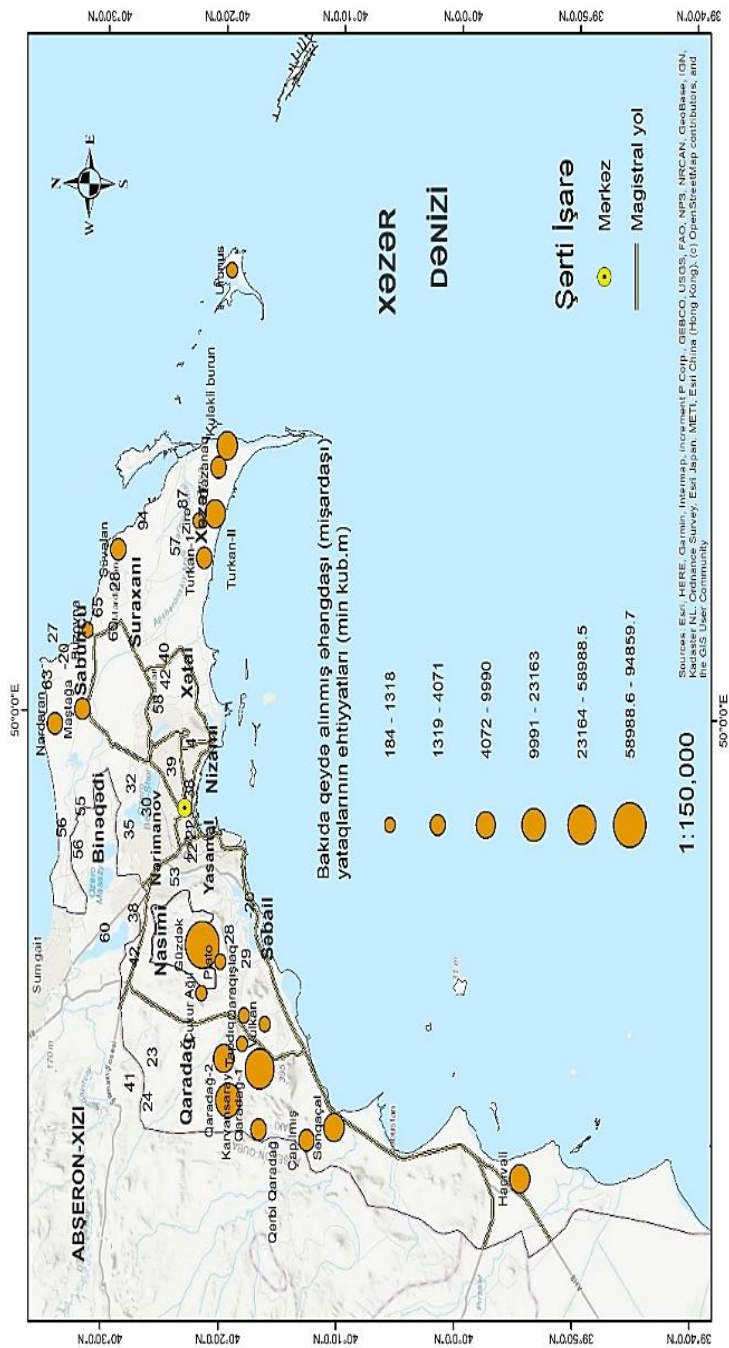
Tədqiqat zamanı əhəngdaşı yataqlarının illik istismar sürəti (İİS) hesablanmışdır. Yüksək İİS göstəricisinə malik yataqlar Qaradağ-I, Qaradağ-II (291,6 min m³) və Güzdək (1497,9 min m³), orta İİS olanlar Türkan I (34,9 min m³) və Vulkan (33,6 min m³), aşağı İİS göstəricisinə malik yataqlar isə Şüvəlan (1,0 min m³) və Zirədir (1,3 min m³). Qeyd edək ki, İİS göstəricisi yatağın tükənmə müddətini hesablamağa imkan verən iqtisadi göstəricidir. Məsələn, Güzdək yatağında illik hasilat 1497,9 min m³, balans ehtiyatı isə 66845,4 min m³ olduğundan, yatağın təxminən 45 ilə tükənəcəyi müəyyən edilmişdir.

Tədqiqat zamanı həmçinin: Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi Dövlət Mineral Xammal ehtiyatlarından istifadə agentliyinin fond materialları əsasında Bakı iqtisadi rayonunun əhəngdaşı yataqları xəritələşdirilib (şəkil 1).

Tikinti xammal resurslarının təhlili zamanı məlum olmuşdur ki, regionda 15,933 milyon m³ tikinti qumu ehtiyatı mövcuddur, lakin böyük hissəsi ehtiyatda saxlanılır və ya aşağı istismar səviyyəsinə malikdir. Şıxlar yatağının istismar səviyyəsi 43,9%, Şurabadın isə 0,72%-dir. Həmçinin regionda ümumi ehtiyatı 11,486 milyon m³ olan qum-çınqıl yataqlarından (Qaradağ-Kaftaran, Ataçay, Novxanı, Tıxlı) yalnız Ataçay yatağının İS göstəricisi (1,6%) yüksəkdir. Ehtiyatda olan qum-çınqıl yataqlarının ümumi ehtiyatı təxminən 5,479 milyon m³ olduğu hesablanmışdır.

Regionun şüşə xammalı olan olan 4 kvars qumu yatağının (ümumi ehtiyatı 25 milyon): Hacıvəli (3,6 mln. ton), Hökməli (8,3 mln. ton), Yasamal (0,6 mln. ton), Zəyərdag (12,5 mln. ton) balans ehtiyatları təhlil edilmiş və məlum olmuşdur ki, Zəyərdag yatağı ehtiyatının miqdarı ilə region üçün strateji əhəmiyyət daşıyır.

Kiçik həcmli ehtiyatı ilə fərqlənən Yasamal yatağı isə ehtiyatda saxlanılır və gələcəkdə daha kiçik miqyaslı istifadəyə uyğun gəlir. İstismar edilən yataqların balans ehtiyatlarında ən böyük azalma Zəyərdag yatağında (2,5%) qeydə alınıb. Hacıvəli (0,4%) və Hökməli (0,1%) yataqlarında isə ciddi azalma müşahidə edilməyib.

Şəkil 1. Bakı iqtisadi rayonunda qeydə alınmış bəzi əhəngdaşı (mişardaşı) yataqları (min. m³). Bakı iqtisadi rayonunda qeydə alınmış bəzi əhəngdaşı (mişardaşı) yataqları (min. m³).

Mənbə: Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi Dövlət Mineral Xammal ehtiyatlarından istifadə agentliyinin fond materialları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanıb.

Regionun odadavamlı saxsı və şüşə məmulatların istehsalında geniş istifadə olunan dolomit yataqları da təhlil edilmişdir. Məlum olmuşdur ki, Abşeron iqtisadi-coğrafi rayonunda ümumi ehtiyatı 64,5 mln ton olan 4 dolomit yatağı: Keçiqaya (0,2 mln ton), Qəndərtəpə (46,9 mln ton), Umbakı (8,5 mln ton), Qırdağ (8,9 mln ton) dövlət balansında qeydiyyata alınmışdır. Qəndərtəpə, Umbakı və Qırdağ yataqları (64,3 mln ton) ehtiyatdadır, Keçiqaya yatağında isə 21,1%-lik azalma qeydə alınmışdır. Həmçinin regionun ümumi olaraq 2,369 mln. m³ ehtiyatı olan (Qırmaku-I və Qırmaku-II) silikat qumu yataqlarından Qırmaku-II istismardadır və balans ehtiyatlarında 12,6%-lik azalma müşahidə edilmişdir, Qırmaku-I isə 1972-ci ildən ehtiyatda saxlanılır.

Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin 01.01.2024-cü il tarixinə illik hesabatı və Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi Dövlət Mineral Xammal ehtiyatlarından istifadə agentliyinin fond materiallarının təhlilinə əsasən Abşeron iqtisadi-coğrafi rayonunda gil ehtiyatları üzrə 26 yataq qeydə alınmışdır. Bunlardan ehtiyatı 25,84 milyon m³ olan 4-ü gil, ehtiyatı 0,0496 milyon ton olan 3-ü sement xammalı, ehtiyatları 66,71 milyon m³ olan 9-u kərpic və kirəmit gili, ehtiyatı 137,68 milyon m³ olan 7-si keramzit gili, ehtiyatı 38,84 milyon m³ olan 2-si bentonit gili və ehtiyatı 1,69 milyon m³ olan 1-i aqloporit gili yatağıdır. Qeyd edim ki, yataqların 18-i ehtiyatdadır, 1-i isə konservasiya olunmuşdur. Statistik təhlillərdən məlum olmuşdur ki, regionun gil ehtiyatının 70%-i ehtiyatdadır. Ümumi istismar işləri ilə əlaqədar yataqlardakı ehtiyatlarda 10,5%-lik bir azalma qeydə alınıb. Hal-hazırda istismar edilən yataqlar arasında ən yüksək azalma Zığ (75,2%), Ramana-I (62,4%) və Qaradağ-II (58,8%) yataqlarında müşahidə edilmişdir.

I fəslin sonunda isə Abşeron iqtisadi-coğrafi rayonunda tikinti materialları sənayesinin inkişafına təsir edən sosial-iqtisadi amillərin sistemli təhlili aparılmışdır. Məlum olmuşdur ki, respublikanın ümumi işçi qüvvəsinin 31,1% Abşeron regionunda cəmlənib və regiondakı ümumi işçi qüvvəsinin 77,8%-i Bakı, 22,2%-i Abşeron-Xızı iqtisadi rayonunun payına düşür. Həmçinin region sənaye sahəsində çalışan ümumi işçi qüvvəsinin orta hesabla 62,8%-nə sahibdir (şəkil 2).

2015-2022-ci illərdə Bakı və Abşeron-Xızı iqtisadi rayonlarında əmək bazarında nəzərəcarpacaq dəyişikliklər müşahidə edilmişdir. Bakı

iqtisadi rayonunda ümumi işçi qüvvəsi 5,4%, məşğul əhali 5,8%, müddətli işçilər 31,7%, orta aylıq nominal əməkhaqqı 62,1% və yeni açılmış iş yerləri 45,2% artmışdır. Abşeron-Xızı iqtisadi rayonunda isə işçi qüvvəsi 43,4%, məşğul əhali 42,5%, müddətli işçilər 26,5%, orta aylıq nominal əməkhaqqı 90,9% artmışdır ⁵.

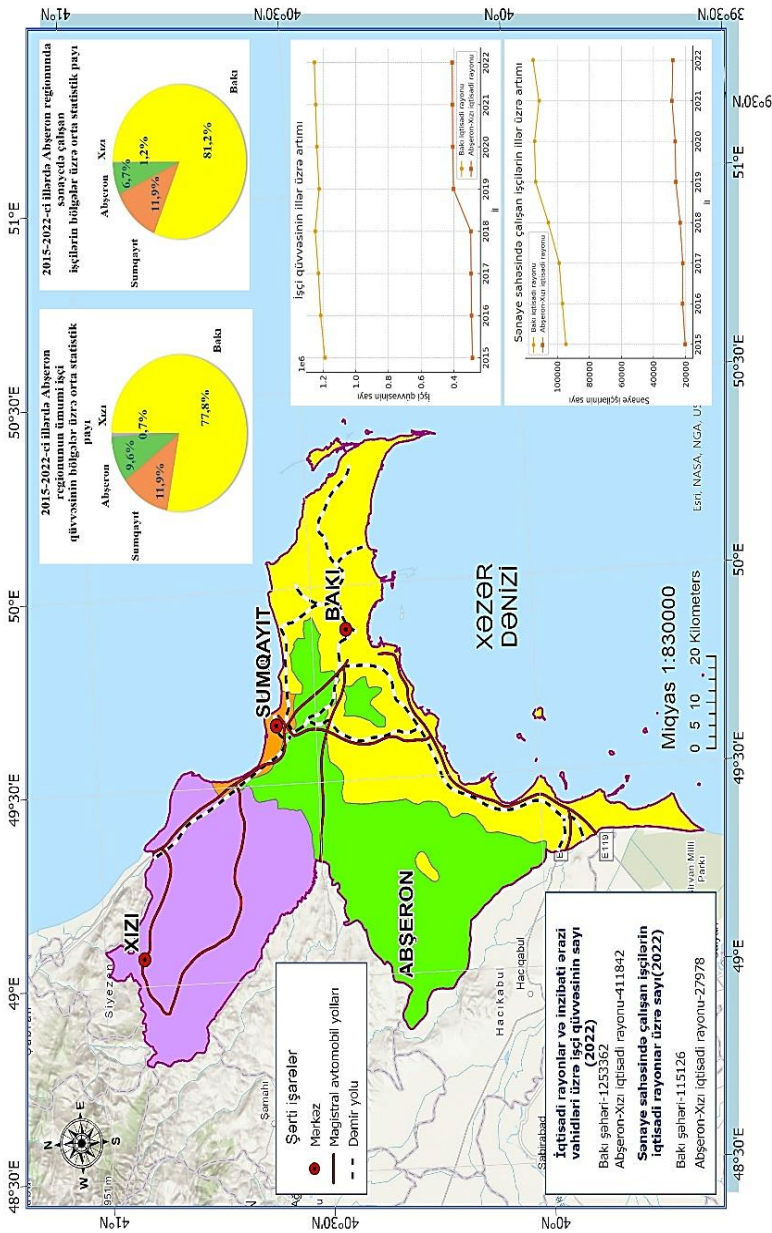
Qeyd etmək ki, Bakı və Abşeron-Xızı iqtisadi rayonlarında həm kadr çatışmazlığı riskini azaldan, həm də istehsalın genişlənməsinə imkan yaradan ümumi işçi qüvvəsinin artımı, həmin regionlarda TMS-nə daha çox işçi cəlb etmək üçün potensial yaradır. Eyni zamanda regionda müddətli işçilərin sayındakı artım TM istehsal edən müəssisələrin peşəkar işçi qüvvəsi ilə təmin olunmasını asanlaşdırır. Bakı və Abşeron-Xızı iqtisadi rayonlarında orta aylıq əməkhaqqının artımı isə işçilərin motivasiyasını artıran bir amildir. Bu iqtisadi göstəricilər digər sənaye sahələrində olduğu kimi, TMS-də də məhsuldarlığı artırmaq və keyfiyyəti yaxşılaşdırmaq üçün mühüm rol oynayan faktorlardır.

TMS-nin inkişafında nəqliyyat sistemi mühüm rol oynayır. Abşeron regionu xammal və hazır məhsul daşınmasını təmin edən səmərəli infrastrukturla ölkə üzrə TM istehsalının 70%-dən çoxunu qarşılayır. Regiondan digər bölgələrə daşınan mineral yüklərin 35-40%-i TMS məhsullarıdır. Ümumilikdə, respublikada TM daşınmasının 70%-i avtomobil, 20%-i dəmir yolu, 10%-i isə digər nəqliyyat növləri ilə həyata keçirilir ⁶. Respublikada şimal-cənub, şərq-qərb, cənub-qərb və şimal-qərb (orta dəhliz) nəqliyyat dəhlizləri interkontinental daşımalar üçün strateji əhəmiyyət daşıyır.

Abşeron regionu bu beynəlxalq dəhlizlərin qovşağında yerləşərək tranzit potensialının inkişafında mühüm rol oynayır. Logistika mərkəzi kimi fəaliyyət göstərən region, nəqliyyat dəhlizləri vasitəsilə yük emalı və paylanması təmin edərək iqtisadiyyatı stimullaşdırır.

⁵ Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. *Rəsmi veb-sayt*. URL: <https://www.stat.gov.az>.

⁶ Abdullayeva, N.K. Abşeron-Xızı və Bakı iqtisadi rayonlarında tikinti materiallarının daşınmasında nəqliyyat iqtisadi əlaqələrin rolu və daşınmanın təkmilləşdirilməsi // «Heydər Əliyevin Azərbaycanda elm və təhsilin inkişafında rolu» Respublika elmi-paktiki konfransı, - Bakı: - 10 may, - 2023, - s. 227-233.

Şəkil 2. 2015-2022-ci illərdə Abşeron regionunda işçi qüvvəsinin bölgələr üzrə orta statistik payı.
Mənbə: ARDSK-nın məlumatları əsasında müəlif tərəfindən tərtib edilib.

Abşeron regionu bu beynəlxalq dəhlizlərin qovşağında yerləşərək tranzit potensialının inkişafında mühüm rol oynayır. Logistika mərkəzi kimi fəaliyyət göstərən region, nəqliyyat dəhlizləri vasitəsilə yük emalı və paylanması təmin edərək iqtisadiyyatı stimullaşdırır.

Abşeron iqtisadi-coğrafi rayonunda tikinti materialları sənayesinin müasir inkişaf dinamikası adlanan II fəsildə regionda TMS-in müasir inkişaf tendensiyaları, idxal-ixrac strukturu və ticarət tərəfdaşları təhlil edilmiş, həmçinin ekoloji problemlər, mövcud vəziyyət və dayanıqlı inkişaf perspektivləri araşdırılmışdır.

Tədqiqatlar zamanı Bakı və Abşeron-Xızı iqtisadi rayonlarında 2015-2022-ci illər üzrə bir çox tikinti materiallarının istehsal dinamikası təhlil edilmişdir. Məlum olmuşdur ki, tədqiqat illərində orta hesabla Bakı iqtisadi rayonu respublika üzrə istehsal edilən ümumi TM-nin həcmnin 50%-ni, Abşeron-Xızı iqtisadi rayonu isə 20%-ni ödəyib (şəkil 3).

II fəsildə həmçinin TMS-in idxal-ixrac dinamikası təhlil olunmuş, tikinti materialları istehlakının 90%-nin idxal hesabına ödənilməsi müəyyən edilmişdir.

II fəslin sonunda isə TMS-nin ekoloji problemləri araşdırılmışdır. Məlum olmuşdur ki, son illərdə tikinti sektorunun sürətli inkişafı qeyri-filiz materiallarına tələbatı 3-6 dəfə artıraraq resursların tükənməsinə və ekoloji problemlərin dərinləşməsinə səbəb olmuşdur.

Təhlillər zamanı Abşeron regionunda istismar edilən əhəngdaşı yataqlarında tullantılar qeydə alınsa da, dolomit, gil, çınqıl, qum və bitumlu süxur yataqlarında tullantı yığımlarının olmadığı müəyyən edilmişdir. Təhlilinə əsasən qeyd edək ki, istismar edilən əhəngdaşı yataqlarında hasilat 25,4 milyon m³ olduğu halda, itkilər 26 milyon m³-dən artıqdır. Yəni əhəngdaşı yataqlarında hasilat zamanı kütlənin 60-65%-i tullantıya çevrilmişdir. Regionda yararsız torpaq sahəsinin (33 min ha) 15%-i qum və əhəngdaşı yataqları altında qalmışdır ⁷.

Lakin araşdırmalar zamanı bəlli olub ki, tullantıların sənaye və kənd təsərrüfatında xammal kimi istifadəsi mümkün olduğu halda Abşeron regionunda bu tullantıların istifadəsi demək olar ki, yox səviyyəsindədir.

⁷ Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin Ətraf Mühit və Təbii Sərvətlər üzrə Dövlət İnformasiya-Arxiv Fond materialları.

Cədvəl 1

Qeyri-filiz tikinti xammalının hasilatı və emalı zamanı yaranan tullantıların ümumiləşdirilmiş təsnifatı və istifadə perspektivləri

Tullantıların növü	Tullantıların istifadə təyinatı
Əhəngdaşı	Əlvan metallurgiya, qara metallurgiya, əhəng istehsalı, üzlük daş istehsalı, şüşə sənayesi, kənd təsərrüfatı üçün əhəngli un, şəkər sənayesi, şoran torpaqların münbütləşməsində, neftlə çirklənmiş torpaqların rekultivasiyasında və s.
Gillər	Kərpic istehsalı, mineral un, sementistehsalında keramzit istehsalında, aqloporit istehsalında neftməhsullarının təmizlənməsində qazma məhlullarının hazırlanmasında ətriyyat, sabun sənayesində və s.
Dolomitlər	Metallurgiyada oda davamlı xammal, kənd təsərrüfatında gübrə və turş tərkibli torpaqların əhəngləşənginləşdirilməsində, kimya sənayesində, sement və əhəng istehsalında, döşəmə və üzlük piltələrin alınmasında, beton istehsalında, tikinti və yol işlərində, yüngül əhəng istehsalında, marten sobalarının kənarlarının doldurulması və örtülməsində və s. sahələrdə
Kvars qumları	Sement, kərpiclərin istehsalında, beton istehsalında, tikinti məhlulu, oda davamlı material, şüşə sənayesi, qaynaq işlərində keramik məmulatlarının hazırlanmasında və s.
Üzlük daşların tullantıları: 0,2-0,3 m ³ -dən artıq olmayan həcmdə və uzunluğu 0,8 m-ə qədər olan qaymalar, yontalanmamış daş, çınqıl	Süni blokların istehsalı üçün xammal: mərmər doldurucu ilə sement büzücü əsasında, presləşmə və ya qəlibləmə üsulu ilə üzlük plitələrin istehsalında, dəmir beton məmulatları istehsalında; müxtəlif ölçülü dekorativ panellərin, mədəni-məişət yönümlü əşyaların, suvenirlərin və s. təbii məmulatların istehsalında.

Mənbə: Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi Dövlət Mineral Xammal ehtiyatlarından istifadə agentliyinin fond materialları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib.

Araşdırmalar zamanı tikinti xammal tullantıların istifadə perspektivləri də təhlil edilmişdir (cədvəl 1). Eyni zamanda region karxanalarında hava çirkliliyinin insan sağlamlığına təsiri tədqiq edilmiş və məlum olmuşdur ki, karxanaların istismarı zamanı 10 mikrondan kiçik toz hissəciklərin yüksək səviyyədə atmosfərə yayılması həm ətraf mühitə, həm də işçilərin sağlamlığına mənfi təsir göstərir.

Tədqiqat işində resursların səmərəli istifadəsi və dairəvi iqtisadiyyat prinsipləri üzrə təhlillər aparılmış məlum olmuşdur ki, inkişaf etmiş ölkələrdə tikinti sektorunun və TMS-nin tullantılarının 50%-dən çoxu təkrar emal edilir, ABŞ və Almaniyada bu göstərici 80%-ə çatır ⁸. Xüsusilə, təkrar emal edilmiş beton və klinkersiz sement istehsalı ekoloji risklərin azaldılması üçün əsas alternativlər kimi göstərilmişdir. Qeyd edək ki, tədqiqat illərində tikinti sənayesində yaranan tullantıların orta hesabla 22%-nin təkrar istifadəyə cəlb edildiyi məlum olmuşdur ⁹.

Abşeron iqtisadi-coğrafi rayonunun tikinti materialları sənayesinin inkişaf perspektivləri adlanan III fəsildə TMS-in perspektiv sahələri, ərazi təşkilinin təkmilləşdirilməsi, klaster modelinin tətbiqi və dövlətin dəstək mexanizmləri çərçivəsində inkişaf strategiyaları araşdırılmışdır. Araşdırmalar göstərir ki, ümumiyyətlə Regionların Sosial-İqtisadi İnkişaf Proqramlarının icrası müddətində TMS-nin inkişafına dövlət dəstəyi əsasən tikinti xammal yataqlarının axtarışı və istehsalın genişləndirilməsi istiqamətlərində təmin edilmiş və müxtəlif layihələrin gerçəkləşməsinə külli miqdarda maliyyə vəsaitləri yönəldilmişdir. Şəkil 4-də 2015-2022-ci illərdə TMS-ə yönəldilən ümumi (178,3%), daxili (164,6%) və xarici (188,7%) investisiyaların artım dinamikası öz əksini tapmışdır ¹⁰.

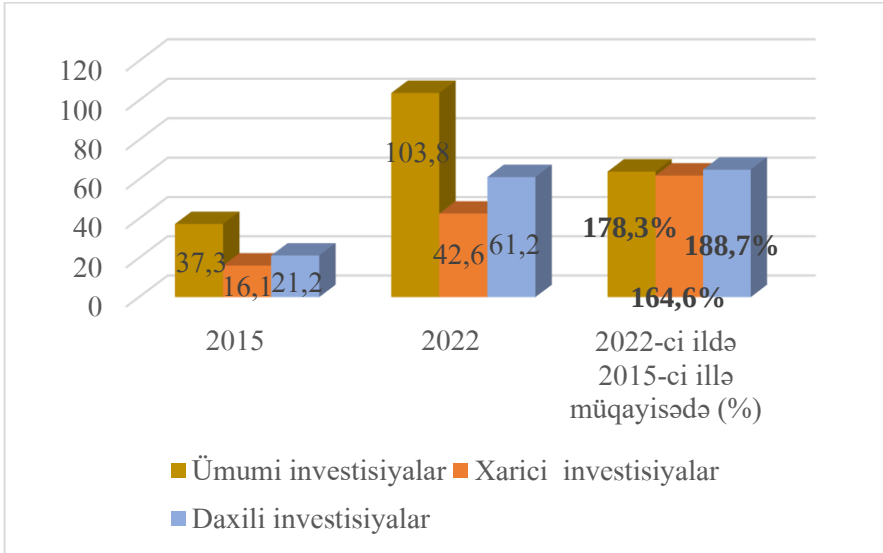
Xarici investisiyaların artması, qlobal bazarda sərmayə uğrunda

⁸ Building for the future: [Electronic resource] / - May 21, 2023. URL: <chrome-extension://cfaidnbmnmmnibpaejpcglcfcfindmkaj/https://www.constructionaccord.nz/assets/Construction-Accord/files/building-for-the-future.pdf>.

⁹ Azərbaycanca tikinti. - Bakı: ARDSK-nın materialları, - 2024. - 254 s.

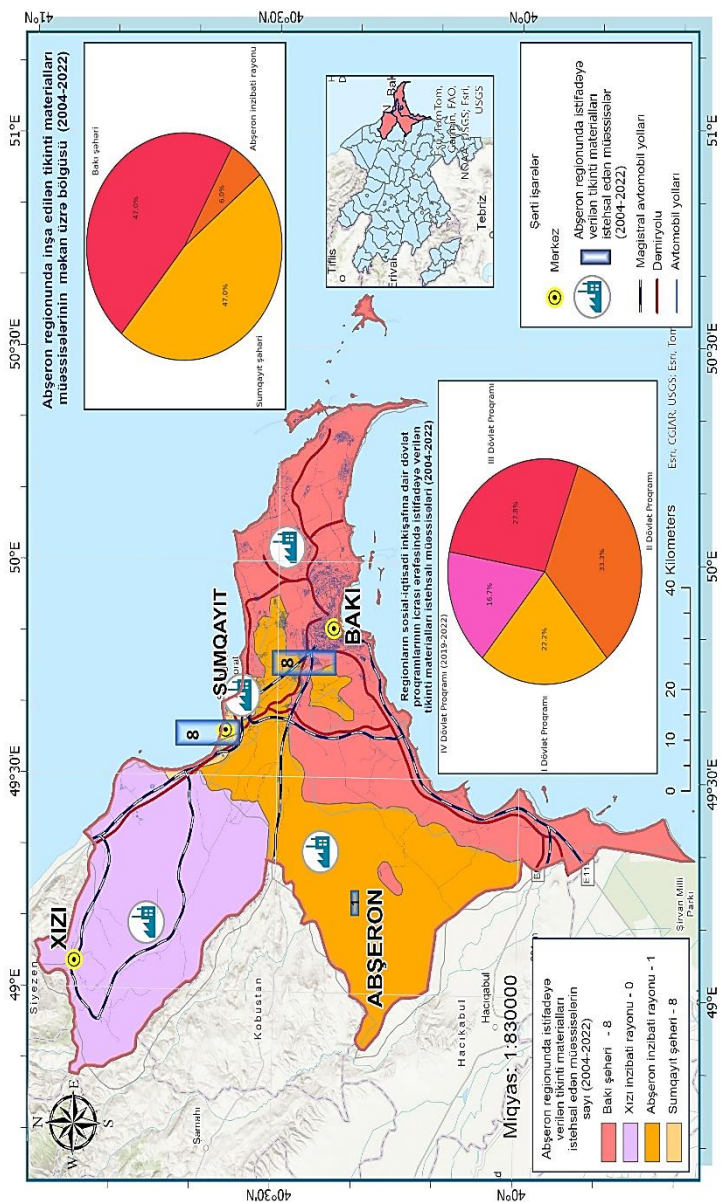
¹⁰ Abdullayeva, N.K. Dövlət proqramlarında tikinti materialları sənayesinin inkişaf etdirilməsinin perspektivliyi və ətraf mühitin mühafizəsi məsələlərinin əsaslandırılması // - Bakı: Azərbaycan coğrafiya cəmiyyətinin əsərləri, coğrafiya və təbii resurslar, - 2023. №2 (20), - s. 62 - 72.

rəqabətin gücləndiyi dövrdə müsbət tendensiya kimi qiymətləndirilir.

Şəkil 4. Tikinti materialları istehsalına yönəldilən ümumi, daxili və xarici investisiyalar, mln manat. Mənbə: ARDSK-nın məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanıb.

Tədqiqat zamanı 2004-2022-ci illərdə Abşeron regionunda dövlət proqramları çərçivəsində istifadəyə verilən TM istehsal edən müəssisələrin iqtisadi göstəriciləri təhlil edilmiş və məlum olmuşdur ki, həmin illərdə regionda TM istehsalı üzrə istifadəyə verilən ümumi müəssisələrin 47,0%-i Sumqayıt şəhərində, 6,0%-i Abşeron inzibati rayonunda, 47,0%-i isə Bakı şəhərində istifadəyə verilmişdir. Regionda I dövlət proqramının icrası müddətində TM istehsalına xidmət edən müəssisələrin 22,2%-i, II dövlət proqramının icrası müddətində 33,3%-i, III dövlət proqramının icrası müddətində isə 27,8%-i fəaliyyətə başlamışdır. Qeyd edək ki, IV dövlət proqramının icrası davam edir və tikilən müəssisələrin 16,7%-i 2019-2022-ci illərdə istifadəyə verilmişdir (şəkil 5).

Şəkil 5. Abşeron regionunda 2004-2022-ci illərdə dövlət proqramlarının icrası ərəfəsində istifadəyə verilən tikinti materialları istehsal müəssisələrinin məkan təsviri.
Mənbə: ARDSK-nın məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanıb.

Statistik təhlillərə əsasən qeyd edək ki, 2014-2015-ci illər tikinti materialları sənayesinin inkişafı baxımından fərqlənir, çünki bu dövrdə sement istehsalı üzrə böyük gücə malik zavodlar, beton istehsalı, beton boru istehsalı, metal konstruksiyalar istehsalı zavodları istifadəyə verilib. 2007, 2013 və 2019-cu illərdə isə istehsal gücünün artımı nisbətən sabit olub, amma şüşə və polimer məhsulları istehsalının inkişafı ilə bağlı olaraq 2021 və 2022-ci illərdə yenidən müəyyən artımlar müşahidə edilir. Statistik təhlillər göstərir ki, sənaye sahələri üzrə ən yüksək istehsal gücü sement və metal konstruksiya istehsalına məxsusdur. Xüsusilə klinker istehsalı (gün ərzində 5000 ton) və metal konstruksiya istehsalı (ildə 15,000 ton) bu sahədə üstünlük təşkil edir. Eyni zamanda şüşə məmulatları, polietilen və beton məhsulları da yüksək istehsal gücünə malikdir. Bu iqtisadi göstəricilər Abşeron regionunda sənaye diversifikasiyasının inkişafını göstərir. Qeyd edək ki, sənaye potensialı əsasən metal konstruksiyalar, polad, şüşə və kimyəvi məhsullar istehsalına əsaslanan Sumqayıt şəhəri ən yüksək istehsal gücünə malik sənaye müəssisələrinin yerləşdiyi ərazidir.

III fəsilə Abşeron regionunda TMS-nin inkişafı üçün xüsusi perspektivə malik sahələr də təhlil edilmiş və məlum olmuşdur ki, regionda əhəngdaşı və gil mənbələrinin coğrafi cəhətdən birləşməsi və regionun yanacaq ehtiyatları ilə yaxşı təmin olunması sement və sement klinkeri, kərpic, gips materialları, şüşə materialları, izolyasiya materialları və digər TM-nin istehsalı sahələrinin inkişafı üçün mühüm perspektivlər təqdim edir.

Bu bölmədə TMS-nin ərazi təşkilində klaster modelinin əhəmiyyəti və beynəlxalq təcrübələr araşdırılmış, Volqoqrad, Leninqrad və Moskva Kompozit Klasteri nümunələri təhlil edilmişdir. Klasterlərin müəssisələri arasında resurs paylaşımı, innovasiya mübadiləsi və iqtisadi inteqrasiya imkanları öyrənilmiş, Azərbaycanın dövlət proqramlarında klasterlərin rolu vurğulanaraq Abşeron regionunda TMS klasterinin yaradılması perspektivləri qiymətləndirilmişdir.

III fəsildə həmçinin Bakı şəhəri Qaradağ rayonunun tikinti materialları sənayesi üzrə klasterə çevrilmə potensialı təhlil olunub.

Xammal bazası, nəqliyyat infrastrukturu və sənaye parklarının

mövcudluğu nəzərə alınaraq «Qaradağ Tikinti Materialları Klasteri»nin yaradılması üçün mövcud şərait qiymətləndirilmişdir. Rayonda müəssisələrin sıxlığı klasterin formalaşması üçün əlverişli amil olsa da, müəssisələrarası əlaqələrin zəifliyi, rəsmi klaster strukturunun olmaması, innovasiya mərkəzlərinin və ixtisaslı kadr hazırlığının məhdudluğu əsas maneələr kimi müəyyən edilib. Regionda klasterin inkişafı üçün dövlət dəstəyinin gücləndirilməsi, müəssisələrarası inteqrasiyanın artırılması və elmi-tədqiqat institutları ilə əməkdaşlığın genişləndirilməsi təklif olunmuşdur.

Bu fəsildə həmçinin Sumqayıt şəhərinin TMS klasteri üçün potensialı təhlil edilmişdir.

Beləliklə, Abşeron regionunda TM klasterinin yaradılması və inkişafı, bölgənin strateji resurslarından daha səmərəli istifadə edilməsini təmin etməklə yanaşı, Azərbaycanın ümumi sənaye və iqtisadi inkişafına mühüm töhfə verəcəkdir. Bu istiqamətdə hökumətin və özəl sektorun birgə səyləri uğurlu nəticələr əldə etmək üçün həlledici rol oynayacaqdır.

NƏTİCƏ

1. Bakı və Abşeron-Xızı iqtisadi rayonlarında TMS-nin müasir ərazi təşkilinin iqtisadi-coğrafi aspektlərinin kompleks tədqiqi ilk dəfə olaraq aparılmışdır. Bu tədqiqatda TMS-nin ərazi təşkilinin nəzəri və metodiki əsasları sistemli şəkildə araşdırılmış, sənayenin inkişafına təsir edən təbii və iqtisadi amillər hərtərəfli təhlil edilmişdir. Nəticədə tədqiqat ərazisinin təbii ehtiyat potensialının TMS-nin səmərəli ərazi təşkili üçün hazırkı vəziyyətindən daha böyük imkanlara malik olduğu əsaslandırılmışdır. Beləki, regiondakı ümumi tikinti xammal yataqlarının (100 yataq) hazırda sadəcə 34%-i (əhəngdaşı yataqlarının 50%-i, gil yataqlarının 30%-i) istismar edilir, 64%-i isə ehtiyatdadır.

2. Apardığımız tədqiqatdan aydın olub ki, təkcə Bakı və Abşeron-Xızı iqtisadi rayonlarında deyil, respublikanın digər iqtisadi rayonlarında da TM-nin istehsalı və istehlakı arasında güclü disbalans müşahidə edilir. Beləki, Bakı və Abşeron-Xızı iqtisadi

rayonları ilə yanaşı, digər bölgələrin də təbii şəraiti, xammal ehtiyatları və coğrafi mövqeyi TMS-də effektivliyi artırmağa və yerində tələbatı qarşılamağa imkan verdiyi halda, respublikada tədqiqat illərində istehsal edilmiş tikinti materiallarının orta hesabla 70%-i (Bakı İR-50%, Abşeron-Xızı İR-20%) və TM istehsal edən müəssisələrin 80%-i Abşeron regionunun payına düşmüşdür. Bu səbəblə regiondan bölgələrə daşınan yüklərin 35-40%-ni TM təşkil edir. Bu isə regionlar arasında səmərəsiz yükdaşımalara səbəb olur. Regionlarda tələb-təklif arasında yüksək dərəcədə disbalans bu sənaye sektoru üçün ciddi təklif və tələbat planlaması tələb edir.

3. Tədqiqat zamanı ölkənin daxili bazarının tələbatını müəyyənləşdirmək məqsədilə tikinti materiallarının idxal və ixrac dinamikası təhlil edilmiş və bu əsasla müəyyən edilmişdir ki, 2015-ci ildə respublikada tikinti materialları istehlakının 6%-i yerli istehsal hesabına, 94%-i isə idxal məhsul hesabına ödənilirdi. 2022-ci ildə isə bu iqtisadi göstəricilərdə cüzi dəyişiklik olmuşdur. Belə ki, hal-hazırda tikinti materialları istehlakının 11%-i yerli məhsul, 89%-i idxal məhsul hesabına ödənilir.

Ümumi təhlillər göstərir ki, respublikamız TM bazarında regional tədarükçülərə daha çox üstünlük verdiyindən Türkiyə, Rusiya, İran İR kimi dövlətlər tikinti materiallarının idxal coğrafiyasında aparıcı rol oynamaqda davam edir.

4. Aparılar tədqiqatlar zamanı regionda ümumi çirkli torpaqların 20%-nin qum və daş yataqları altında qalmış istifadəyə yararsız torpaqlar olduğu məlum olmuşdur. Abşeron regionunda istismar edilən bütün əhəngdaşı yataqlarında tullantılar qeydə alınmış və hər il hasilat zamanı kütlənin 60-65%-nin tullantıya çevrildiyi məlum olmuşdur. Mövcud vəziyyətdə, xammalın ilkin çıxarılması və emalı zamanı yaranan tullantıların yalnız 10%-i təkrar istifadə olunur. Qalan 90%-lik tullantılar isə ya xüsusi poliqonlara daşınır, ya da təbiətə buraxılır ki, bu da uzunmüddətli ekoloji tarazlığın pozulmasına gətirib çıxarır.

5. Elmi araşdırmada respublikanın TMS-nin əsas təkanverici qüvvəsi olan tikinti sektorunun iqtisadi göstəriciləri təhlil edilmiş və məlum olmuşdur ki, respublikada hər il orta 3,14 min km² torpaq sahəsi tikintiyə ayrılır və tikinti sənayesində yaranan tullantıların orta

hesabla 22%-i təkrar istifadəyə cəlb edilir. Tikinti sektorunun mərkəzi olan Abşeron regionu tədqiqat illərində orta hesabla ümumi tikinti-quraşdırmaya ayrılan investisiyalarda 60,5%-lik (Bakı-52,8% və Abşeron-Xızı-7,7%) payla intensiv tikinti fəaliyyətinin mərkəzi kimi tikinti tullantılarının da böyük hissəsini özündə cəmləmişdir. Bu amillər tullantıların idarə edilməsi və təkrar emal texnologiyalarının tətbiqini zəruri edir.

6. Tədqiqat işində Abşeron regionunun TMS-nin inkişafı üçün xüsusi perspektivə malik sahələrin iqtisadi-coğrafi tədqiqinə nail olunmuş və müəyyən olunmuşdur ki, regionda TMS-nin inkişafı üçün həm xammal ehtiyatları, texnoloji baza, nəqliyyat infrastrukturunu, həm də lazımı sayda işçi qüvvəsinin olması (tədqiqat illərində respublikada ümumi işçi qüvvəsinin orta hesabla 31,0%-i) müşahidə edilən müsbət haldır.

Məlum olmuşdur ki, regionda əhəngdaşı və gil mənbələrinin coğrafi cəhətdən birləşməsi və regionun yanacaq ehtiyatları ilə yaxşı təmin olunması sement və sement klinkeri, kərpic, gips materialları, şüşə materialları, izolyasiya materialları və digər TM-nin istehsalı sahələrinin inkişafı üçün mühüm perspektivlər təqdim edir.

7. Tədqiqat işində TMS-nin ərazi təşkilinin təkmilləşdirilməsi məsələləri araşdırılmış, xarici ölkələrin bu sektordakı klaster nümunələri təhlil edilmiş və məlum olmuşdur ki, TM klasterinin yaradılması üçün regionda Bakı iqtisadi rayonunun Qaradağ inzibati rayonu və Abşeron-Xızı iqtisadi rayonunun Sumqayıt şəhəri sənaye potensialı ən yüksək olan bölgələrdədir. Qloballaşma və artan beynəlxalq rəqabət şəraitində kiçik firmaların dayanıqlığını təmin etməyin effektiv yollarından biri kimi klasterləşmənin tətbiqi ilə bağlı müxtəlif təkliflər irəli sürülmüşdür.

TƏKLİFLƏR

1. İnşaat materiallarına olan tələbatın artması nəzərə alınaraq, geoloji axtarış və qiymətləndirmə işlərinə daha çox diqqət yetirilməsi məqsədəuyğun olardı. Abşeron regionunda istismar edilməyən xammal yataqlarının (ümumi yataqların 64%-i) səmərəli istifadəsi

üçün geoloji modelləşdirmənin aparılması və ehtiyatların coğrafi məlumat sistemləri (GIS) əsasında dəqiq təhlil edilməsi faydalı ola bilər. Bununla yanaşı, xammalın emalı üçün müasir texnologiyalardan istifadə edilməsi sektorun daha səmərəli inkişafına töhfə verə bilər.

2. Respublikanın iqtisadi rayonlarında tikinti materiallarına olan tələbatın 70%-dən çoxunun Bakı və Abşeron-Xızı iqtisadi rayonları tərəfindən qarşılınması nəqliyyat xərclərinin artmasına və regional inkişafın balanssız olmasına gətirib çıxarır. Bu kontekstdə, digər regionlarda iqtisadi-coğrafi baxımdan məqsədəuyğun yeni istehsal zonalarının müəyyən edilməsi və regionların potensialını əks etdirən elmi planlamanın aparılması zəruridir. Xüsusilə, tikinti sektorunun geniş vüsət aldığı Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında yerli tikinti materialları istehsal edən müəssisələrin yaradılması bölgələrin özünü təmin etmə qabiliyyətini artırmağa töhfə verə bilər. Bu yanaşma regional disbalansın azaldılmasına və bölgələrin sənaye potensialının daha səmərəli istifadəsinə imkan yaradacaqdır.

3. Azərbaycanda tikinti sənayesi tullantılarının 22%-i təkrar emal olunur, halbuki inkişaf etmiş ölkələrdə bu göstərici 50-70% arasında dəyişir. Abşeron regionunda hər il 1 milyon ton tikinti tullantısının yaranması nəzərə alındıqda, bu tullantıların müasir texnologiyalarla təkrar emalı üçün xüsusi sənaye zonalarının yaradılması faydalı ola bilər. Eyni zamanda, «yaşıl texnologiyaların» tətbiqi və tullantıların idarə olunması üzrə beynəlxalq standartların yerli şəraitə uyğunlaşdırılması üzərində araşdırmalar aparılması məqsədəuyğun olardı. Mövcud tədqiqatlar göstərir ki, təkrar emal olunmuş materialların yeni tikinti materialları istehsalında istifadəsi yerli xammal ehtiyacını 20%-ə qədər azalda bilər. Bu istiqamətdə təkrar emal edilmiş materiallardan «eko-dostluq» markalı məhsulların hazırlanması və ixracının təşviq edilməsi faydalı ola bilər. Bu cür məhsulların ekoloji üstünlükləri beynəlxalq bazarlarda Azərbaycanın yaşıl iqtisadiyyata keçidinə töhfə verə bilər.

4. Regionda əhəngdaşı hasilatı zamanı yaranan tullantıların 60-65%-i səmərəli istifadə olunmadığından, bu sektorda da müasir texnologiyaların tətbiqi və təkrar emalın genişləndirilməsi faydalı ola

bilər. Hazırda yalnız 10%-nin təkrar istifadəsi nəzərə alınaraq, bu göstəricinin ən azı 50%-ə çatdırılması və tullantıların sənaye və kənd təsərrüfatında alternativ xammal kimi istifadəsinin təşviq edilməsi məqsədəuyğun olardı.

6. İqtisadi rayonun ərazisindəki ətraf qəsəbə və kəndlərdə əvvəllər mövcud olan daş, qum karxanalarının çox hissəsi əhaliyə paylanmış və ya satılmışdır. Şəhərin əhalisinin getdikcə artmasını və ətraflara doğru böyüdüynü nəzərə alıb, ətraf qəsəbə və kəndlərdə integrasiya edilmiş yüksək mərtəbəli «Yaşayış Zonaları»nın yaradılmasına diqqət ayrılmalıdır. Abşeron regionunda əhalinin hər il 1,5%-dən çox artması və TM-na olan tələbatın ildə təxminən 5%-lik artımla 3 milyon tona çatması, xüsusilə periferiyalarda yeni tikinti layihələrinin vacibliyini göstərir. Bakının ətrafında 50-dən çox qəsəbə mövcuddur və onların əksəriyyəti qeyri-səmərəli istifadə edilən torpaq resurslarına malikdir. Ətraf qəsəbə və kəndlərdə, xüsusən Qaradağ, Türkan və Zirə kimi ərazilərdə, yüksək mərtəbəli yaşayış binaları və sənaye müəssisələrinin birgə yerləşəcəyi integrasiya edilmiş zonalar yaradılmalıdır. Bu yanaşma şəhər mərkəzindəki sıxlığı azaltmaqla yanaşı, regional iqtisadiyyatı canlandıracaq.

7. Xarici ölkələrin klasterləşmə təcrübəsinə əsaslanaraq, Abşeron regionunda tikinti materialları klaster modelinin yaradılması elmi əsaslarla araşdırıla bilər. Regionda TM istehsalının 85%-nin Qaradağ rayonunda cəmləşməsinə baxmayaraq, müəssisələr arasında texnoloji əməkdaşlığın məhdud olması integrasiya olunmuş modellərin tətbiqini zəruri edir. Rəqabət qabiliyyətini artırmaq və innovativ həlləri təşviq etmək üçün Qaradağ rayonunda və Sumqayıt şəhərində «Tikinti Materialları Klasteri»nin yaradılması məqsədəuyğun ola bilər.

**Dissertasiyanın əsas məzmunu aşağıdakı elmi
əsərlərdə əks olunmuşdur.**

1. Azərbaycan Respublikasında tikinti materialları sənayesinin ərazi təşkili və müasir inkişaf problemləri // Coğrafiya və təbii resurslar , Bakı – 2021. №2(14), - s.60-70.
2. Azərbaycanda sement sənayesinin müasir inkişaf problemləri // Naxçıvan Universiteti Elmi əsərlər (iqtisadiyyat, filologiya, tarix, coğrafiya, pedaqogika və psixologiya, riyaziyyat). Naxçıvan - 2022. №3(27), - s.26-34.
3. Bakı iqtisadi rayonunda beton və beton məmulatları istehsalı sənayesinin ərazi təşkili // Gənc tədqiqatçı Elmi-praktiki jurnal, Bakı – 2023. №2 (60), s.54-61.
4. AbşeronXızı iqtisadi rayonunun mineral tikinti xammal resursları // Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında təbii təsərrüfat sistemlərinin təşkili və idarə edilməsi mövzusunda Elmi-Praktiki konfransın materialları. Bakı – 2022. №3 (23), - s. - 75-84.
5. Abşeron-Xızı və Bakı iqtisadi rayonlarında tikinti materiallarının daşınmasında nəqliyyat iqtisadi əlaqələrin rolu və daşınmanın təkmilləşdirilməsi // Heydər Əliyevin Azərbaycanda elm və təhsilin inkişafında rolu adlı Respublika elmi-praktiki konfrans, Bakı – 2023.- s. – 227-232.
6. Dövlət proqramlarında tikinti materialları sənayesinin inkişaf etdirilməsinin perspektivliyi və ətraf mühitin mühafizəsi məsələlərinin əsaslandırılması // Coğrafiya və təbii resurslar, Bakı – 2023. №2 (20), - s. 62-71
7. Перспективы развития поставки строительных материалов в Баку и Абшерон-Хизинский экономический район Азербайджанской республики // Географические Аспекты Устойчивого Развития Регионов, Сборник Материалов V Международной Научно-Практической Конференции, г. Гомель – 2023. – с. 40-45.
8. Territorial organization of the construction materials industry and problems of modern development of the Banking economic region of Azerbaijan // Geography and Tourism

- (Geography of recreation and tourism: theoretical and applied issues), (67). – p. 34-39.
9. Bakı iqtisadi rayonunun tikinti materialları // Pedaqoji universitetin xəbərləri (riyaziyyat və təbiət elmləri seriyası). Bakı -2022. C. 70, №2. s. – 206-219
 10. Bakı iqtisadi rayonunda tikinti sənayesinin ərazi təşkili və yaşıl iqtisadiyyata keçidin perspektivləri // Coğrafiyanın müasir problemləri: Elm və təhsilin integrasiyası adlı beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları. Bakı – 2022. II cild. – s.121-126.
 11. Факторы, влияющие на развитие промышленности строительных материалов в Апшерон-Хызинского и Бакинского экономических районов // Региональные геосистемы. Белгород – 2024. Т. 48, No 3. с. 342-353
 12. Роль частных и государственных инвестиций в развитии промышленности строительных материалов (на примере Бакинского И Апшерон-Хызынского Экономических Районов) // Геология, география и глобальная энергия. Астрахань - 2024. № 3 (94) с. 74-82

Dissertasiyanın müdafiəsi 25 aprel 2025-ci il tarixində, saat 11⁰⁰ AR Elm və Təhsil Nazirliyi, Bakı Dövlət Universiteti, Coğrafiya fakültəsi nəzdində fəaliyyət göstərən FD 2.51 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ1148, Bakı şəhəri, akademik Zəhid Xəlilov 33. BDU, əsas korpus.

Dissertasiya işi ilə Bakı Dövlət Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferatın elektron versiyası Bakı Dövlət Universitetinin rəsmi internet saytında (bsu.edu.az) yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 18 mart 2025-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 11.03.2025

Kağızın formatı: A5

Həcm: 37532

Tiraj: 100